

מנהג מבטל מנהג בטעם כל שהוא⁵⁴, וכן במקום צער מבטלים מנהג בלא התרה, שלא עדיף כוח המנהג ממצות סוכה שהמצטער פטור ולפיכך אפשר לבטל מנהג משום מיחוש הראש וכיוצא⁵⁵. ואין אומרים להצריכו התרה עכ"פ, שמה שאסור משום מנהג אינו עדיף מאיסור דרבנן ואנו אומרים שבמקום צער לא הנהיגו, כדרך שאמרו (כתובות ס א) במקום צערא לא גזרו רבנן⁵⁶. ויש חולקים וסוברים שאין מרשים לעבור על מנהג משום מצטער בלא התרה⁵⁷.

מנהג שנשתרש ע"פ פוסקים אחרונים, ושוב נדפסו ספרי ראשונים מחדש ורואים שהם חולקים על סברת האחרונים, אפשר לבטל המנהג בלי התרה, שיש לנו לנקוט אילו היו האחרונים קובעי המנהג רואים מה שכתבו הראשונים לא היו נוהגים כן⁵⁸.

יש מנהגים שעוררו חמתם של חכמים עד שקראום "מנהג שטות". וידועה אמרתו של רבינו תם והביאזה כמה אחרונים שמנהג "זה גיהנם למפרע"⁵⁹, וע"פ רוב השתמשו בביטוי זה במנהג שבחלה נפשם ממנו או שהקל יותר מדאי⁶⁰. גם הביטוי "מנהג שטות" מקורו בדברי ר"ת והוא בתוס' ברכות (מח א ד"ה ולית הלכתא): "ויש מצרפים קטן לתפילה רק שיהא חומש בידו, ואומר ר"ת דמנהג שטות הוא". אתריו השתמשו בו מהרש"ל בתשובותיו (סי' נד) שהנוהגים שלא לאכול בשר בכל שלשת השבועות של בין המצרים, הוא מנהג ש"נתפשט ע"י שטות" ויש למנוע "מנהג הרע" הזה. וכן הלבוש הזכיר מנהג שהיה מצוי בימיו שלא לברך ברכת המזון בבית הגוי. ומנסה להסביר איך "התפשט מנהג השטות הזה" (הלבוש או"ח סי' קצג ס"ו).

כמה מנהגים נדחו מחכמי הדורות בשתי ידיים. כגון המנהג ליטול כפרות בתרנגולים ותרנגולות בערב יוהכ"פ, שלדעת ראשונים יש בזה משום דרכי האמורי וראוי לבטלו

עמ' תג ד"ה ולא זו בלבד. ועיי"ש שכן משמע משו"ת הריב"ש סי' לה שכשבא למיורקה ניסה לבטל מנהג הנשים לחוף ראשן בנתר בשעת טבילה, וזה אסור מדין הגמרא (נדה סו), אך כשנודע לו שרוב המקום מחזיק מנהגן ואומרים להן שהוא מנהג יפה משך ידו מזה שלא יאמרו שהוא מוציא לעז במנהג טבילתן. ואע"פ שריב"ש פירש נימוקו משום הוצאת לעז מסיים השד"ח שאין ספק אצלו שמה שמשך ריב"ש את ידו מביטול המנהג שהוא שלא כדין היה כדי למנוע ממחלוקת. ולפ"ז יסבור הריב"ש שחשש מחלוקת בלבד אינו מספיק להרשות ביטול מנהג ואפילו הוא שלא כדין אא"כ יש עמו גם דררא דאיסורא כגון הוצאת לעז על בנות ישראל, וצ"ע. וע"ע שו"ת דברי יוסף (אירגאז) סי' ה.

53 שד"ח שם ד"ה ואין ספק ע"פ שו"ת מהרשד"ם ושו"ת דברי יוסף. שאין מבטלים מנהג שראוי לבטלו כדי למנוע מחלוקת מצינו גם בשבלי הלקט השלם סי' מח בשם הראב"ד, שכתב על המנהג להתפלל תפילת ערבית ולומר ק"ש של ערבית לפני זמנה. "כמה הוא יפה לעקור אותו המנהג המשובש, אלא שקשה לאדם לעקור מנהגים, דילמא אחי לאינצויי". וע"י שו"ת הר"א אב"ד מהר"ר קאפח סי' קפב, ונראה משם שה"ראב"ד" שבשה"ל הוא ראב"י (הר"א אב"ד) בעל ס' האשכול.

54 משא חיים שם אות ו ע"פ רדב"ז סי' תרפז שכתב שלכן מסתפרים בר"ח אייר אף שהוא באמצע הספירה שתספורת אסורה בו, לפי שתספורת בר"ח אייר מנהג הוא ומבטל מנהג איסור תספורת שבספירה.

55 שד"ח שם סוף כלל לו. ע"פ ס' נאמן שמואל סי' י. ויש ראייה לזה גם מרדב"ז הנ"ל שהשתמש בזה כטעם נוסף להפסיק מנהג איסור תספורת בספירה בר"ח אייר, שלגדל השער ל"ג יום שלמים הוא דבר שאדם מצטער מזה.

56 שד"ח שם.

57 שם, בשם ס' משפט צדק סי' מז, שהובא מהפוסקים.

58 משא חיים אות רכה ע"פ שו"ת חקרי לב חיו"ד סי' ר.

59 מקור הדברים בתשו' ר"ת לר"י מאורליינש, תשובות בעלי התוספות מהד' א' אייגוס סי' יא, ומובאת בשלטי הגבורים על המרדכי גיטין סי' תמד ושו"ת מהר"ם מינץ סי' סו.

60 ע"י שד"ח מער' מנהג כלל לח בשם מהר"ל ועוד.

(ארחות חיים הל' עיו"כ סי' יא) וכ"כ הרשב"א (בתשו' ח"א סי' שצה)⁶¹. [המנהג הוא עוד מימי הגאונים ואף שנתקשו הגאונים בטעמו לא ציוו לבטלו, ונתקבל ברוב המקומות ביחוד אצל האשכנזים⁶²]. כיו"ב במנהג המובא בראשונים שאין מתאבלים על הבן הבכור אלא יום הקבורה בלבד (שו"ת הריב"ש סוס"י צה מארחות חיים בשם רבי אשר מלוניל)⁶³. הריב"ש חולק ע"ז וכתב ש"אין לדבר זה שורש ועיקר, אמרו מי שאמרו... ובכל גלילות קטלונאי מתאבלים עליו" (שם), הב"י והרמ"א מביאים המנהג (כיו"ד סוס"י שעד) וכותבים שהוא מנהג טעות, אלא שהרמ"א מוסיף: "ומ"מ נשתרבה המנהג בעירנו (קראקא) שאין אב ואם הולכים אחר בניהם הראשון לבית הקברות"⁶⁴.

המשנה ברורה מביא (או"ח סי' שלד ס"ק נב) "מה שנוהגים באיזה קהילות כשמברכים חולה וגובין מעות מכל אחד ואחד ומניחים הכלי עם המעות לתוך ארון הקודש". המ"ב כתב שיש לבטל אותו המנהג, שאסור להשים לתוך אה"ק דבר של חול. על המנהג שנהגו לשרוף בגדים במירון בל"ג בעומר, כותב הגרי"ש נטנזון (בשו"ת שואל ומשיב מהד' ה סי' לט באמצע ד"ה הנה בשו"ע) "חושבים ההמון שמצוה הם עושים... ופשיטא שבימי האר"י ושאר קדושים אשר בארץ לא היו עושים רק לימוד על קברו [של רשב"י]... ופשיטא שהב"י וסייעתו לא היו מניחים לעשות כזאת, ורק אח"כ נתפשט המנהג ואח"כ חשבוהו למנהג קדום ומתייראים שלא ייענשו חו"ש, ואני ערב להם שאם היו לוקחים אותו ממון והיו מפרנסים עניי א"י בזה שיותר היה ניחא לרשב"י וכו'"⁶⁵.

על מנהגים שיסודם בטעות קובל אף רבי אברהם בן הרמב"ם, שכותב בתשובותיו ע"ד "מנהגים קדמונים" שכאשר חוקרים על תחילתם "מתברר שהם בנויים על תוהו" (תשו' הר"א מהד' פריימן סי' פב), או שרואים מעשה באיזה גדול ואינם מבינים מה שרואים; על "חדשים מקרוב באו" שעשו מה שעשו "וכך צומחות הטעויות ונעשות למנהגים שיחזיקו בהם" (שם סי' פט).

61 אולם משם אין ראיה שקרא כן לעצם המנהג אלא למה שאחר שחיטת התרנגול של הכפרות היו "חותכין ראשו ותולין הראש בנוצתו כפתח הבית עם שומים ובצלים הרבה, שנראה לי כדרכי האמורי".

62 עי' רא"ש ומרדכי יומא רפ"ח וטוש"ע או"ח סי' תרה. ועי' על תולדות מנהג הכפרות א. אפטוביצר, בהצופה לחכמת ישראל ח"ז, עמ' 88-94.

63 טעם המנהג מביא בשם "אחרונים" לפי "שהם כמי שאינם מן האבות, לפי שהם קדושים לה".

64 המאירי בחיבור התשובה, עמ' 613-614 כשמדבר על שיעור כ' שנה באדם מוסר שיש משתמשים בגיל זה בנוגע למנהג "שנהגו עכשיו מזמן קדום שלא להתאבל על מי שמת לו ראשון מבניו... שזה המנהג אינו אא"כ מת קודם כ' אבל בן כ' ודאי מתאבלים עליו וי"א שלא נהגו כן אלא כשמת קטן אבל מת בן י"ג מתאבלים עליו". ואף שמתבטא עליו המאירי שהוא מנהג של "טפשות", כותב אח"כ שבנרבונה נוהגים בו אכילות יום ראשון [שהוא מה"ת] ולא שאר הימים שהם דרבנן. ועל הנהגה של נרבונה כותב "וזה מנהג חלוש אלא שהחזיקו גדולי עולם במנהג זה מימי קדם ואין כוח לבטלו". והוא נמצא גם בתשו' הראב"ד (מהד' הר"י קאפח) סי' ריב. ובתורה תמימה מביא לזה מקור מתרגום יב"ע עה"פ ותקרא את שמו אונן (ברא' לח י) "וקרא ית שמיה אונן, ארום ברם עלוי עתיד אביו לאתאכלא", ור"ל שעל ער לא התאבל אביו מפני שהיה בכור. (ועי' תורה שלימה שם שדחה ראיה זו). מקורו בריב"ש צוין להר"א מלוניל והוא בס' המנהגות שחיבר, עי' ש. אסף, ספרן של ראשונים, ירושלים תרצ"ה, סי' כג ועי' מש"כ המהדיר ע"ז בהערות. על מנהג זה כתב ד. שפרבר בספרו מנהגי ישראל, ירושלים תשמ"ט פרק שלם (כ"ז), עמ' רה-ריא. ועי' שם עמ' לג הערה 7 אריכות ע"ד מנהגים שחששו בהם משום דרכי האמורי. ועי' יותר על מנהג זה להלן בפ': התפתחותם של מנהגים.

65 נזכר גם מנהג שהעולה לתורה בפרשת התוכחה אינו מברך לפניו ולאחריה, ועי' ס' בין פסח לשבועות (תשמ"ד), לר"צ כהן, עמ' קלג הערה עז שמביא כמה פוסקים שדחו מנהג זה בתקיפות, ועי' ס' מנהגי ישראל הנ"ל עמ' לו בהערה.

דוגמה מלידת מנהג כזה הוא המסופר בס' מנהגי ישראל (ירושלים תשמ"ט, עמ' לו-לז) אודות כפר במזרח אלג'יר שנהגו בו בני הקהילה לאכול חמץ בשמיני של פסח, וסיפרו לרב שהגיע להם שלפני דורות אחדים בא להם שד"ר מא"י ובשמיני של פסח ראוהו אחדים מבני המקום שהלך חוץ ליישוב, לתורבת התיאטרון הרומאי שהיה שם וישב בו ואכל חמץ ומשם למדו אף הם לאכול חמץ בשמיני של פסח באותה חורבה. והרב הסביר להם שלהשד"ר מותר היה מצד הדין אבל מפני המחלוקת או כדי שלא ילמדו ממנו יצא מן הישוב ואכל חמצו בחורבה⁶⁶, ומפני שהיה בן א"י ונהג כדינו, ואילו בני המקום לא הבינו כן וחשבו שאם חכם וצדיק הבא מא"י עושה כן ודאי הוא מנהג הגון וכשר. מנהג כיו"ב מובא שם מבני קהילה אחת בכורדיסטאן שמכהני העדה וזקניה היו יושבים בחג השבועות בפתח אולם הכניסה לביהכ"נ ומפה גדולה פתוחה לפנייהם שבה היו בני העדה זורקים כסף לתמיכת ביהכ"נ. העובדה סופחה בספרו של ר"מ אלפיה משא גיא חזיון (ירושלים תשכ"ה עמ' 23). המחבר כותב: כל הנסיונות שנעשו בשנים האחרונות לבטל מנהג זה של אוסף כסף מזומן בעיצומו של חג לא הועילו כלום, עד שהגיעו לא"י ולמדו שהדבר אסור.

מחבר ס' הנ"ל מנהגי ישראל לא מצא שורש למנהג פסול זה אצלם, ע"כ מנסה למצוא לו יסוד בעצמו, והוא לדעתו מה שנאמר בחילופי מנהג שבין בני בבל ובני א"י (הוצ' מרגליות, ירושלים תרצ"ח, עמ' 149-150), ב"ב ("אנשי מזרח") טוענים כספים בשבת, שמרגליות פירש הדברים כפשוטם, שבני בבל פסקו כר' שמעון דלית ליה מוקצה (שבת מד ב), ואשר לדעתו אין בעיית מוקצה בנגיעה וטלטול של כסף.

וכבר הראיתי בספרי ארץ ישראל בספרות התשובות (ח"א עמ' סג) שמרגליות טעה במח"כ בביאור הדבר. ושחילוף מנהג זה הוא ע"ד המחלוקת בין הרמב"ם והרא"ש וש"ר בדין מצא ארנקי מלא כספים בשבת, שהרא"ש והר"ן פסקו שאסור ליטלו אף כשיש חשש שיקדימונו אחר, וכן פסק בשו"ע (או"ח סוס"י רס"ו), אבל הרמב"ם סובר (פ"ו משבת הכ"ב; פ"כ ה"ז) שאפילו מצאו ברשות הרבים מותר לו לטלטל הכיס עמו אלא שמוליכו פחות פחות מד' אמות. וזהו פירוש "בני בבל טוענים כספים בשבת בכל מקום", ר"ל אפילו מצאו ברה"ר, ומטעם שמא יקדמונו אחר התירו לו אפילו לר' יהודה דאית ליה מוקצה והלכה כמותו. וממילא שמכאן ודאי אין יסוד למנהג הקהילה בכורדיסטאן, ואולי פירשו בני הקהילה, שלא היה להם מורה דרך ת"ח, את הדברים כפשוטם, שב"ב לא אסרו טלטול כסף בשבת ויו"ט, וצ"ע.

ועי' בחק יעקב (להגר"י ריישר בעל שו"ת שכות יעקב) לשו"ע או"ח (סי' תפז סק"ג) שמביא מס' פ"מ סי' קלב, שאין להלעיג אפי' על מנהג שנראה לנו שיסודו בעמי הארצות וכי הנוהגים בו עמי הארץ היו, שלעתים מה שנראה לנו בורות יש לו בסיס הגון בהלכה עיי"ש.

ו. מנהג והלכה; "מנהג מבטל הלכה"

כשאנו דנים בסוגית מנהג והלכה, הנושא מתפצל לשלשה ענפים: (א) מה כוחו של המנהג בהלכה; (ב) יחסי-גומלין שבין המנהג וההלכה; (ג) מה כוחו של המנהג כשהוא בניגוד להלכה.

א. "מנהג ישראל תורה היא"

בנוגע לנידון הא', כוחו של המנהג בהלכה, ביטוי חזק זה אצל הראשונים מאפיין את גישתם החזקה והסמכותית אל המנהג בתחום ההלכה, כלומר המנהג אינו הנהגה עממית בלבד אלא הוא חלק מתורת ישראל החוקית.

רגילים הם חכמי הדורות למן קדמוני הראשונים עד היום לומר: "מנהג ישראל [או אבותינו] תורה היא". ויש לראות בביטוי זה מושגים אחדים. לפעמים באו בכך לומר, מקורו של המנהג ודאי נעוץ בתורה ובהלכה ואף שאנו חסרי הבנה על מקורו של המנהג ומה צורך וענין יש בו, אבותינו יוזמי המנהג ומחולליו בטח ראו לו בסיס ויסוד בתורת ישראל או סייג לתורת ישראל, ובכן הוא מחייב אותנו כשאר כל התורה. במקומות שהמנהג "עוקר", "מבטל", או "עוקב" את ההלכה, השתמשו בביטוי זה אולי להדגיש שמנהג תורה היא, כלומר המנהג הוא כגופה של תורה, ובכן כוחו יפה מן ההלכה שהיא ע"פ רוב חלק מתורה שבע"פ. ולפיכך יש שאמרו: מנהג אבותינו תורת משה רבינו (שבלי הלקט סי' לה)². כיוצא בזה ברוקח (סי' שיט), מביא תחילה תשובת גאונים שלא לומר בברכת יוצר המאורות אור חדש על ציון תאיר ומטעם שאין מברכים על האור העתיד. וכותב ע"ז "ואני אלעזר אומר כי מנהג אבותינו תורה שלימה היא".

דוגמה לפירוש הראשון הוא מש"כ הרשב"א בתשו' המיוחסות סי' רס: וסוף דבר הנח

- 1 ע"י להלן שהשתמשו בג' מונחים הללו כשבאו לומר לעתים שיפה כוחו של המנהג אף נגד ההלכה.
- 2 והוא בתשובת רבי' אפרים מרגנשבורג לרבי' יואל ב"ר יצחק הלוי (אביו של ראב"ה) שכותב לו שרצה למחות על שהחזן [הקורא] עושה מי שבירך לכל נודר "ששה פשיטים לכבוד התורה", ולדעתו "הוא קלון התורה", וכתב שעתידי הקב"ה ליפרע ממי שיש בידו למחות ואינו מוחה, "ובידי אין למחות כי אומרים מנהג אבותינו תורת משה רבינו", והיינו שאמרו לו אם שלפי דעתך אסור משום קלון התורה, מנהגנו עושה הדבר כאלו הוא כתוב בתורת משה וא"כ ל"ש בכך קלון התורה. תשו' ר' אפרים זו באה גם באור זרוע הל' שבת ח"ב סוס"י מב ובראב"ה ח"ב מעמ' 25 ואילך. הביטוי "מנהג ישראל תורה היא" בא גם בתשו' רבי' יצחק ב"ר יהודה (רבו של רש"י) בשבלי הלקט סי' רעא, ולדעת ר"ש אברמסון, בספרו עניינות בספרות הגאונים, עמ' 284 זהו המקור הראשון לביטוי זה.

להם לישראל, וכמו שאמרו בירושלמי (פאה פ"ז ה"ה) כלל על כל דברים הנהוגים ואין טעמם ועיקרם ברור, כל הלכה שהיא רופפת בידך הלך אחר המנהג, ומנהגן של ישראל תורה היא. הרי שמשתמש באימרה זו במובן מה שאמרו הנח להן לישראל אם אינם נביאים בני נביאים הם (פסחים סו א) שרמז עליו הרשב"א בתחילת דבריו, שהכוונה למקרים שהיתה הלכה פסוקה אלא שהפסק נשכח במשך הדורות אבל יש מנהג בדבר ואנו אומרים שאמנם זהו הפסק שנשכח ונתגלגל בצורת מנהג³. כיוצא בזה כתב ר"ת (בס' הישר סי' תרכב) על מנהג של נשים: "אם אינן נביאות בנות נביאות הן"⁴.

ומצינו לרשב"א שמשתמש בפתגם זה גם במובן השני כשהמנהג הוא נגד הלכה. שכתב בתשובת שאלה על המנהג שנוהגים בקהילות להעיד על תקנותיהם אנשי הקהילה אף שהם נוגעים ונוגע פסול לעדות "שאם אין אתה אומר כן בטלת כל תקנת הקהילות ומנהגם של קהילות תורה היא, ובכל כיוצא בזה יש לומר מנהג מבטל הלכה" (שו"ת הרשב"א ח"ב סוס"י רפו). כאן משווה הרשב"א ענין מנהג ישראל תורה היא עם הכלל מנהג מבטל הלכה. ויש שאמרו כן כדי להוסיף תוקף וחיזוק אף למנהגים שנהגו מאליהם והשתרשה הנהגתם דור אחר דור, כגון מש"כ בעל המאור (ר"ה פ"ב, ד"ב א מדפי הרי"ף) שמצד דין הגמרא היו צריכים לומר תשע ברכות בכל תפילות של ראש השנה "אלא שמנהג הוא בידינו מאבותינו ואבות אבותינו שאין מתפללים תשע [ברכות] אלא במוספים ובשאר תפילות מתפללים שבע, ומנהג אבות תורה היא ואין לשנות"⁵.

בלשון מנהג אבות או אבותינו תורה היא כתבו כמה ראשונים. התוס' במנחות (כ ב ד"ה נפסל) כתבו שלפי דין הגמרא נגמר התענית עם שקיעת החמה "ומנהג אבותינו תורה היא שהכל נוהגים עד צאת הכוכבים". וכ"ה במחזור ויטרי עמ' 637 ובפרדס לרש"י מהד' עהרנרייך עמ' שו: מנהג אבותינו תורה היא. וכן בס' ערוגת הבושם מהד' אורבך ח"ב עמ' 4 בשם ר"ת בס' הישר: מנהג אבותינו תורה היא⁶, וכ"כ בשו"ת מהרי"ל, בס' ט: מיום עמדי על דעתי אמרתי מנהג אבותינו הקדושים תורה היא, ובס' נז: כמו שאמרתי לחברי בישיבה, מנהג אבותינו תורה היא⁷. מהרש"ל משווה ביטוי זה עם המקור למנהגות [שמע בני מוסר אביך] ואל תטוש תורת אמן⁸ — "כלומר מנהג אבותך היא תורה"⁹.

3 מקורם של הדברים של הבריי' פסחים סו הוא, בתוספתא שם פ"ד ה"א, ושם הנוסח שלפנינו: הניחו להם, רוח הקודש עליהם אם אין נביאים וכו'. אך הגר"א מוחק המלים הניחו וכו' רוח"ק עליהם וכו' וגורס כבגמ' הנח להם לישראל. ראה גם שו"ת מהר"ם פאדובה סי' לא, שלא מסתבר שנהגו קהילות שלא כהלכתא אם אינם נביאים וכו' ומשתמש בזה לקבוע הלכה בנדון עיי"ש.

4 והשווה ראבי"ה הל' שבת סי' קצט, ועי' רי"ז כהנא מחקרים בספרות התשובות עמ' 113 והערה 56. ועי' ביצה כט ב שסומכים על מנהג הנשים, שמסתמא ראו כך בבית אביהם, "אי לא דחויא בבי נשא לא הוה עבדה". ועי' ר"ח שם: "כתו של רמי בר אבא אילו לא ראתה בבית אביה לא היתה עושה". משמע רק מפני שגדלה בביתו של ת"ח אמרו כן. ועי' בשו"ת הרשב"א ח"ג סוס"י רסד. ובתשו' המיוחסות סי' נב: "מה אעשה ואני רואה שפשט זה בכל המקומות... וכופף אני ראשי למנהג של ישראל", ופשוט שכוונתו לסוף האימרה: שהיא תורה.

5 ואולי אף הענין במיוחסות סי' רס הנ"ל הוא מסוג הנ"ל שדן במה שנהגו להניח עטרת ספר תורה בראשי הקוראים בתורה ובראשי התינוקות ביום שמחת תורה, שכותב הרשב"א מאחר שלפי שמועתו פשט מנהג זה ברוב מקומות בישראל ולא שמע שמי שהוא מיחה "מנהגן של ישראל תורה היא".

6 בס' הישר לפנינו אין ביטוי כזה אלא: ומנהגם תורה היא (מהד' שלזינגר, התשובות סוס"י מה), וכ"ה בס' מח סוף עמ' 99 ובסוף עמ' 101, ושם יש הוספה: "ומנהגנו תורה היא ותרבות טובה".

7 כלי זה בא גם בטור או"ח סי' תקצא; רמ"א בד"מ יו"ד סי' לט וסי' קטז ושה"ג ברכות מג ב. ראה גם רדב"ז ח"א סי' שצח.

8 ראה פ"א — תורת המנהגות ציונים 18-23 ובהערות שם.

ברוב המקומות נאמר פשוט מנהג ישראל תורה היא¹⁰. וכבר כתבתי ביאורו, וראיתי גם רמזי פירוש אחרים. בס' שבעה שנים לר' אברהם בולאט (ליוורנו תק"ה) דס"ו א-ב כותב עד"מ שאמרו ז"ל בהרבה מקומות מנהגו של ישראל תורה היא, והוא מפרש: רצונם לומר שהמנהג שנוהגים ישראל יש לו ראייה מן התורה¹¹.

בס' טעמי המנהגים (עמ' תק, בהערה) מביא בשם הרצ"י מיכלזון (רב בפולטוסק ואח"כ בווארשא) שכתב בשם עד שמיצה ששמע מהחידושי הרי"ם שאמר בשם הר"י אייבשיץ ליישב בפתגם זה מה שקשה על המנהג לבטל מכל ישראל לימוד התורה בלילה שחל בו תקופת טבת [ליל "ניטל"] והרי בלי תורה אין העולם מתקיים, ואמר מאחר שמנהג ישראל תורה היא, א"כ מה שמקיימים המנהג זהו בעצמו תורה ובזה יש קיום העולם, ע"כ. ויוצא לנו מזה פירוש חדש ב"מנהג ישראל תורה היא", שקיום מנהג הוא גדר של לימוד התורה. וזה צ"ע לא יהא קיום מנהג עדיף מקיום מצוה הכתובה בתורה, ולא אמר אדם שיוצאים בקיום מצוה ידי מצות לימוד התורה. ואולי הוא גדר של חכמים עשו חיזוק לדבריהם יותר משל תורה, ומכיון שהיסוד לקיום המנהג הוא יותר חלש מאשר היסודות לקיום גזירות ותקנות של דבריהם¹², עשו לו חיזוק נוסף שנחשב קיומו גם כלימוד התורה, ועדיין צ"ע.

בסיום יש להעיר כי מן האמור למדנו שהפתגם בא אלינו בשלש צורות: מנהג ישראל תורה היא ; מנהג אבותינו תורה היא, והשלישית היא שבאה בתשובות הרשב"א (לעיל ד"ה ומצינו): מנהג הקהילות תורה היא. ואולי יש לכל אחד מהנוסחאות גדר לעצמו. הנה לענין קדושת המקדש אמרו שבתי הכנסיות הם בתי מקדש זעירים, וקראו להם "מקדש מעט" (מגילה כט א). ואם נפרש איפוא "מנהג ישראל תורה היא" — מנהג שנתקדש בקדושת ישראל הוא תורה, יש להבין ביטוי של הרשב"א מנהג הקהילות תורה היא — מנהג שנתקדש בקדושת מעט של הקהילה תורה היא, שקהילה מיוחדת כלפי כלל ישראל היא דוגמת ביהכ"נ כלפי בית המקדש. והנוסח "מנהג אבותינו" מרמז לא על קדושה אלא על מקור של חיוב, וכדברי ר' יוחנן לבני ביישן (פסחים נ ב): כבר קיבלו אבותיכם עליכם (לפי גרסת המאירי)¹³, שהחיוב להמשיך בו הוא משום קבלת האבות שהיא תורת גדר¹⁴.

9 מהרש"ל בביאורו לשערי דורא סי' נח. וע"ע שו"ת ר' עזריאל דאיינה ח"א תל-אביב תשל"ז סי' ל, וביוסף אומץ לר"י האן סי' תקצא, אלא שבאחרון מוסיף על "מנהג אבותינו תורה" בזה"ל: "ומה שלא ידענו הוא לקוצר דעתנו", מזה שמפרש הפתגם במובן הא' שכתבנו לעיל, כלומר אבותינו ידעו המקור ההלכתי שעליו הוסמך המנהג.

10 ראה לעיל הערה 6 שכ"ה לעולם ברבי' תם, וכ"ה ברמב"ן בלקוטות לפסחים ד"ז בסוף הענין ובחיד' הרשב"א חולין קלו ב ובריקנטי לפ' כי תשא ד"ה ויעבור.

11 דבריו מובאים אצל ר"ש אברמסון בספרו הנ"ל שם (ראה לעיל סוף הערה 2) והוא מעיר ע"ז "וזהו פירוש של דרוש". ולדעתי לא טוב עשה שהתבטא ככה על פירוש זה, שכוונת הרב למש"כ לעיל בפ"י הא' שר"ל שהאבות שהנהיגו מנהג זה היה להם ראייה ויסוד שנעלם ממנו, והוא פירוש נכון. וכבר הראנו בהערה 9 שגם בעל יוסף אומץ הבינו כן.

12 שאלה נלמדים מפסוקים שבתורה: ושמרתם את משמרת — עשו משמרת למשמרתי (לגזירות): ובאת אל השופט אשר יהיה לך בימים ההם ועשית ע"פ התורה אשר ירוך וגו' לא תסנו (לתקנות), ואילו מנהגים נלמד מפ' בכתובים (משלי).

13 ע"י לעיל בפרק א, תורת המנהגות ציון 19.

14 ע"י המאור ומלחמות פסחים רפ"ד. וע"ז יש לדון שלא אמרו כן אלא במנהגי איסור בדברים המותרים, ודברי הרשב"א שם הם להיפך במנהג להתיר דבר האסור, שהרי המדובר במנהג הקהילות להכשיר לעדות בעניני הקהילה את בני הקהילה הנוגעים בעדות, וצ"ע בכ"ז.